

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКИ ЗБОРНИК

Књига XXI

Book XXI

ETHNO-CULTURAL ANNALS

for the study of the culture of eastern Serbia and the adjacent areas

НОВА МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНА ИСТРАЖИВАЊА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ, ОКОЛНИХ ОБЛАСТИ И СРПСКОГ ЕТНИЧКОГ ПРОСТОРА

Editors

Vojislav Filipović
Ivica Todorović

Editorial Board

Mihaj Radan (Romania), Mirko Blagojević, Milina Ivanović Barišić,
Dejan Krstić, Dragan Žunić, Stanka Janeva (Bulgaria), Vladimir Petrović,
Aleksandar Bulatović, Daniela Heilmann (Germany), Aleksandra
Papazovska (Macedonia), Irena Ljubomirović, Zoran Vučić, Nina Aksić,
Slaviša Milivojević

Svrljig
2017

Књига ХХI

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКИ ЗБОРНИК

за проучавање културе источне Србије и суседних области

НОВА МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНА ИСТРАЖИВАЊА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ, ОКОЛНИХ ОБЛАСТИ И СРПСКОГ ЕТНИЧКОГ ПРОСТОРА

Уредници

Војислав Филиповић

Ивица Тодоровић

Редакција

Михај Радан (Румунија), Мирко Благојевић, Милина Ивановић
Баришић, Дејан Крстић, Драган Жунић, Станка Јанева (Бугарска),
Владимир Петровић, Александар Булатовић, Данијела Хелман
(Немачка), Александра Папазовска (Македонија), Ирена Љубомировић,
Зоран Вучић, Нина Аксић, Славиша Миливојевић

Сврљиг

2017

УДК 008:39(082.1)

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКИ ЗБОРНИК

Зборник је покренут 1995. године на иницијативу проф. др Сретена Петровића и Етно-културолошке радионице Сврљиг

Издавач: Центар за туризам, културу и спорт, Боре Прице 2, Сврљиг

За издавача: Марко Младеновић

Рецензенти: др Александра Павићевић, др Радомир Поповић, проф. др Марија Ђурић, проф. др Марија Тодоровић, др Александар Булатовић, др Владимир Петровић, др Милица Тапавички-Илић, др Немања Мрђић и др Дејан Радичевић

Класификација: Татјана Филиповић – Радулашки

Припрема и штампа: Галаксијанис, Ниш

Тираж: 150

ISBN 978-86-84919-27-6

СРЕДЊОВЕКОВНИ БРОНЗАНИ ТОПУЗИ СА ТЕРИТОРИЈЕ СВРЉИГА

Мирко Вранић
Чачак

e-mail: mirkov4@gmail.com

Апстракт: У овом раду биће приказано оружје за ударање пронађено на територији општине Сврљиг. Реч је о две бронзане главе топуза, које представљају случајне налазе. Услед непостојања археолошког контекста, њихово тумачење се пре свега базира на типолошкој анализи и коришћењу аналогија са територије наше земље, али и окружења, како би се одредило време њихове употребе.

Кључне речи: Сврљиг, бронзани топузи, XIII–XIV век.

Abstract: This paper will present striking weapons discovered on the territory of Svrlijig municipality. Those are two bronze mace heads which are chance finds. Due to the nonexistent archaeological context of these artifacts, the interpretation will primarily be based on typological analysis in order to find proper analogies on the territory of our country and surrounding areas, and determine the period of their use.

Key words: Svrlijig, bronze maces, 13th–14th century.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Као део наоружања средњовековног ратника коришћена су оружја која припадају групи ударног оружја, у која се убрајају палица, топуз и буздован. У основи се ради о истој врсти наоружања, чија је основна улога била у борбама прса у прса. Тако из првобитне палице, за коју се претпоставља да спада међу најстарија оружја која су икад коришћена, се развио топуз, а из њега буздован.¹ Основна разлика између топуза и буздована је у облику главе, при чему је бронзана или гвоздена глава, прекривена мањим или већим испупчењима, карактеристична за топуз, док буздован карактерише глава подељена на режњеве (пера).² Од почетка XIV века почињу да се трансформишу врхови топуза, са пуном ударном главом, у пера, чиме попримају облик буздована.³

У средњовековним српским споменицима за ову врсту оружја су коришћени прасловенски називи палица или бат, при чему основно значење палице одговара „батини, штапу“, док би бат представљао „предмет налик на главу, кијача, кијач са дршком којим се удара“. Тешко је утврдити да ли је заиста прављена разлика између ова два предмета.⁴ У нашим средњовековним списима се помиње палица код Григорија Цамблака, у биографији Стефана Уроша III Дечанског: „и да га убие железном палицом“,⁵ док се у Житију св. Симеона помиње: „и без копља боди и без мача сеци и без палице убивајет“.⁶ Током периода касног средњег века познатији назив за палицу био је топуз. На нашим средњовековним фрескама приказивани су примерци дрвених топуза, који средином XIII века услед појаве металних оклопа у дефанзивном наоружању, почињу све мање да се користе. Њих замењују метални топузи, различитих облика и димензија. Ликовни прикази и примерци пронађени на археолошким локалитетима указују да су у средњовековној Србији подједнако коришћени дрвени и метални топузи,⁷ који су у дубровачким документима са краја XIII и из XIV века, познатији под називима *macia de ligno* и *mada de ferro*.⁸ Приступ њиховом коришћењу је зависио од дужине дршке, која је делила топузе на мање и веће. До XII века њима је углавном била наоружана пешадија, а онда почињу да га користе и коњаници. Наоружани пешаци су користили топузе са дугом дршком, носећи их обешене о појас или раме, а са краћом коњаници који су га качили о

¹ Шкриванић 1957: 87.

² Милутиновић 2006: 59.

³ Нинковић 2009: 461.

⁴ Петровић 1976: 51.

⁵ Цамблак 1936: 38.

⁶ Даничић 1865: 98.

⁷ Цуњак 1999: 104–106.

⁸ Петровић 1976: 51–52.

седло.⁹ Са појавом ватреног оружја почињу полако да нестају из употребе, да би од друге половине XVI века служили само као симбол власти.¹⁰

Углавном је прихваћено мишљење да бронзани и гвоздени топузи почињу да се појављују у источној Европи, са појавом азијских степских народа, који су их донели са територије централне Азије. Ову врсту оружја на територију Угарског краљевства доносе Печењези у XI веку.¹¹ Већ у XII веку, посредством Кумана, долази до распрострањања нових типова глава топуза, чије се порекло тражи из Кијевске Русије.¹² Поуздане вести о увозу оружја у Србију постоје од почетка XIV века, међутим, остаје неизвесно на који начин се наша средњовековна држава снабдевала током XII и XIII века. Претпоставља се да је један део подмириван домаћом, локалном производњом, један део увозом, а један као ратни плен. На основу архивских докумената познато је да су европски владари набављали оружје из Венеције, Фиренце, Дубровника, али вероватно и из Котора, Милана, Ђенове, као и са територије Средње Европе.¹³ На основу дубровачких докумената и првих турских пописа освојених области Србије упознати смо са домаћим мајсторима који су израђивали оружје. Јужно од Куршумлије налазила су се села која и данас постоје (Рудари, Куманица, Лубница и Самоково), чији су се житељи у петој деценији XV века бавили искључиво производњом гвоздених топуза и буздована.¹⁴ Какве су типове израђивали домаћи мајстори оружари за сада није могуће утврдити, због непостојања ниједног примерка за који би се са сигурношћу могло рећи да је израђен на тлу средњовековне Србије. Могуће је да је упоредо постојала израда једноставнијих, устаљених облика, „дугог трајања“ и савременијих типова који су у земљу стизали посредством увоза, најамника и трговине.¹⁵

Међу бројним установљеним класификацијама топуза на основу облика главе, најрелевантније за овај рад извршио је руски археолог А. Н. Кирпичников, класификујући топузе са територије Кијевске Русије на шест основних типова. Хронолошко опредељење ових налаза почиње још у IX веку и траје до XIV века.¹⁶ Такође биће коришћена подела на пет типова установљена од стране мађарског археолога Л. Ковача, који је анализирао топузе XI – XIV века из збирке Народног музеја у Мађарској.¹⁷ Налазе ове врсте оружја, који потичу из музејских збирки широм Србије и који се везују за период од XII до XV века је поделио М. Цуњак у

⁹ Петровић 2005: 12.

¹⁰ Ниношевић, Пешић, Јовић 2011: 41.

¹¹ Pálóczi-Horváth 1989: 34–36.

¹² Pálóczi-Horváth 1989: 84.

¹³ Petrović 2013: 23.

¹⁴ Petrović 2013: 31.

¹⁵ Petrović 2013: 32.

¹⁶ Кирпичников 1966: 47–58.

¹⁷ Kovács 1971: 165–181.

осам типова, при чему је први тип представљао примерке најједноставније израде, док су најсложенији примерци сврстани у осми тип.¹⁸

ТОПУЗИ ИЗ СВРЉИГА

Предмет рада представљају два случајна налаза топуза пронађена на територији општине Сврљиг.¹⁹ На локалитету Белоињске тепсије, који се налази на Сврљишким планинама, пронађена је бронзана глава топуза израђена у техници ливења.²⁰ Са спољне стране има четири веће пирамидалне избочине и осам мањих троугаоних. На крајевима се налазе рубови, који су омогућавали бољу причвршће-

Сл. 1.
Fig. 1

ност. Висина главе износи 3,5 cm, ширина основе 2,5 cm, док је ширина кракова 5,5 cm (сл.1). Други налаз, готово идентичан, потиче са локалитета Сврљиг град. Укупна дужина овог примерка је 3 cm, са пречником већег отвора који износи 2,7 cm и мањег 2,2 cm. Ширина између већих кракова је 4,7 cm, између мањих 3,7 cm, док ширина руба има 0,4 cm (сл. 2).

Према облику главе примерци из Сврљига одговарају топузима које су Кирпичников²¹ и Ковач²² определили у IV тип. Према Кирпичникову ради се о топузима

¹⁸ Цуњак 1999: 111.

¹⁹ Примерци се чувају у Завичајној музејској збирци Центра за туризам, културу и спорт Сврљига.

²⁰ Петровић, Филиповић, Миливојевић 2012: 198, кат. бр. 121.

²¹ Кирпичников 1966: 47–58.

²² Kovács 1971: 176, T. 4/4

са бољом ударном моћи, јер сила удара прелази на неколико суседних завршетака. Неукрашени облици се могу наћи на широком подручју од средњег Поднепрвља до Закарпатја, при чему половина потиче из Кијевске Русије.²³ Анализирајући материјал са територије Трансилваније Н. М. Симиња и Г. Ангел сместили су овакав облик главе топуза између типова без рубова на крајевима и са једним дужим рубом на доњој страни. Према њиховом мишљењу руб није требало да буде већи од 1 cm, док хронолошко опредељење треба да буде пре XIV века.²⁴ Према М. Цуњаку они припадају IV типу, који представља завршну фазу развоја топуза.²⁵

Примерци из музејских збирки широм Србије, са којима се они могу упоредити, до сада су у малом броју познати и за највећи број се не зна место налаза. Аналогије се могу наћи у збирци Народног музеја у Пожаревцу, где се чува приме-

Сл. 2.
Fig. 2

рак топуза који је хронолошки детерминисан у период XII – XIII века.²⁶ Следећи примерак који се налази у Историјском музеју Србије представља случајан налаз, који је према П. Поп-Лазићу датован у период од XII – XIV века, а кога М. Цуњак ставља у XIII век.²⁷ У Музеју примењене уметности у Београду чува се примерак бронзаног топуза, мађарског порекла, који је припадао коњаничком типу оружја. Овај топуз Д. Миловановић опредељује у период XI – XII века, док М. Цуњак исти

²³ Кирпичников 1966: 52.

²⁴ Simina, Anghel 1998: 166–167.

²⁵ Цуњак 1999: 108.

²⁶ Цуњак 1999: 114, кат. бр. 9.

²⁷ Поп-Лазић 1983: 190, инв. бр. 77 ; Миловановић 1986: 114; Цуњак 1999: 114, кат. бр. 12.

примерак хронолошки детерминише у период XII – XIII века.²⁸ Код села Вујино-ваче под Медведником је пронађен примерак, који се налази у Народном музеју у Шапцу и који представља типичан угарски топуз датован у период XI – XIII века.²⁹ У колекцији Народног музеја у Вршцу чувају се два бронзана топуза, који по свом облику одговарају претходно наведеним и који су датовани у период XIII и XIV века.³⁰ Примерци гвоздених топуза, који по свом облику одговарају бронзаним се у већем броју налазе у музејима широм Србије. Регионални музеј у Јагодини поседује два примерка гвоздених топуза из околине Јагодине и Свилајнца, који су датовани у период XIV – XV века, односно XII – XV.³¹ У Историјском музеју се налазе два примерка датована у период XII – XIII³² и XI – XIV века.³³ По један примерак познат је из Народног музеја у Краљеву са локалитета Плана³⁴ и Народног музеја у Лесковцу,³⁵ чије датовање је опредељено од XII – XIV века. Три гвоздена топуза израђена у техници ковања се налазе у Завичајном музеју Јагодине и хронолошки су детерминисани у период од XII – XV века.³⁶ Такође, познат је један примерак из Народног музеја у Зајечару, који је пронађен на Мирочу и датован од XII – XIV века.³⁷ Облик претходно наведених топуза одговара и примерку из Народног музеја у Нишу, који је пронађен у околини Ниша и датован у период XIII – XV века.³⁸ У археолошкој збирци Војног музеја у Београду се налазе три примерка, који су смештени у период од XI – XIII века,³⁹ а у Музеју Крајине се налази један примерак датован у XV век.⁴⁰ Аналогije са бронзаним и гвозденим топузима пронађеним на тлу Србије могу се успоставити са примерцима из колекције Народног музеја из Алба Јулије у Румунији, који су хронолошки опредељени у период XIII – XIV века. Порекло ових налаза је непознато, па се тако не зна ни о самом археолошком контексту, који би омогућио прецизније датовање.⁴¹

²⁸ Миловановић 1986: 76, кат. бр 167 ; Џуњак 1999: 114, кат. бр. 10.

²⁹ Миловановић 1986: 76, кат. бр. 166.

³⁰ Петровић 2005: 57, кат. бр. 97, 98.

³¹ Vetnić 1983: 142, T. V, 8,9.

³² Миловановић 1986: 78, кат. бр 171.

³³ Поп-Лазих 1983: 190, инв. бр. 340.

³⁴ Миловановић 1986: 80, кат. бр. 177.

³⁵ Ниношевић, Пешић, Јовић 2011: 151, кат. бр. 125; Миловановић 1983: 80, кат. бр. 178.

³⁶ Џуњак 1999: 115–116, кат. бр. 14, 15, 25.

³⁷ Lalović 1982: 82, T. VI, 48.

³⁸ Митић 2016: 88, T. I, 1.

³⁹ Пековић 2006: 112–113, инв. бр. 16368, 16370, 17024.

⁴⁰ Јањић 2016: 125, инв. бр. 1164 с.

⁴¹ Simina, Anghel 1998: 161–171.

ЗАКЉУЧАК

На основу претходно изведених података, може се видети да се топузи јављају још у периоду XII века, са доласком номадских степских народа у ове крајеве. Највећу вредност за проучавање ове врсте налаза представљали би примерци пронађени током археолошких истраживања средњовековних локалитета, јер би се њихово хронолошко опредељење могло прецизније успоставити. Нажалост, у музејима у Србији се не налази ниједан објављен примерак који има археолошки контекст, а да притом типолошки одговара топузима са територије општине Сврљиг. Једини могући начин, којим би се могао одредити период њиховог коришћења, представљају аналогије из музејских збирки широм Србије, али и ван њених граница.

Упоређивањем се може доћи до закључка да се топузи ове врсте крећу у широком распону, тачније да припадају периоду од XII – XV века. Овако дуг период употребе могао би да значи да је њихова ефикасност била задовољавајућа, те да их због тога нису мењали. Може се приметити мањи број бронзаних налаза, који су након периода коришћења могли бити рециклирани и коришћени како за израду неког другог оружја, тако и за израду опреме. Постоји претпоставка по којој су примерци израђивани од бронзе, знатно старији у односу на оне који су израђивани од гвожђа, због лакшег начина производње. Таква претпоставка је тешко прихватљива, јер се они углавном јављају у истом временском периоду. Стога би требало топузе из околине Сврљига хронолошки детерминисати у период XIII – XIV века, када је и највећи број примерака из Србије и Трансилваније опредељен. Порекло ових налаза је тешко одредити, било да се ради о увозу, плену или локалној производњи, за коју се зна да је половином XV века постојала у селима јужно од Куршумлије.

ЛИТЕРАТУРА

- Vetnić, S. 1983. Medieval weapons and implements deriving from the Middle Morava basin, *Balcanoslavica* 10, 137–157.
- Даничић, Ђ. 1865. *Живот светога Симеуна и светога Саве*, Биоград.
- Јањић, Г. 2016. *Археологија Музеја Крајине*, Неоготин.
- Кирпичников, А. 1966. *Древнорусское оружие 2*, Археология СССР – Свод археологических источников, Ел-36, Москва-Ленинград.
- Kovacs, L. 1971. A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának XI - XIV századi csillag alakú bűzögányai, *Folia archaeologica*, 22, 165–181.
- Lalović, A. 1982. Srednjovekovno oružje iz Narodnog muzeja u Zaječaru i Zavičajnog muzeja u Knjaževcu, *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije* 2, 69–82.
- Миловановић, Д. 1986. *Уметничка обрада неплеменитих метала на тлу Србије – од позне антике до 1690. године*, Београд.
- Милутиновић, С. 2006. Оружје на мотки из збирке Народног музеја у Шапцу, *Museum* 7, 55–73.
- Митић, С. 2016. Прилог проучавању средњовековних топуза и буздована, *Зборник Народног музеја Ниш*, 24, 83–91.
- Нинковић, В. 2009. Средњовековно оружје из збирки Народног музеја у Београду, *Зборник Народног музеја – археологија 19–1*, 455–483.
- Ниношевић, М. Пешић, Ј. и Јовић, С. 2011. Оружје за ударање у: *Хладно оружје: каталог музејске збирке I*, Лесковац.
- Pálóczi Horváth, A. 1989. *Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe People in Medieval Hungary*, Budapest.
- Пековић, М. 2006. *Археолошка збирка Војног музеја у Београду*, Београд.
- Петровић, Д. 2005. Оружје за ударање у: *Хладно оружје из збирки Градског музеја Вршац*, Вршац.
- Petrović, Đ. 1976. *Dubrovačko oružje u XIV veku*, Beograd.
- Petrović, Đ. 2013. *Balkansko oružje (XII – XIX v.)*, Beograd.
- Петровић, Филиповић, Миливојевић 2012. *Сврљишка област у праисторији, антици и средњем веку*, Београд.
- Поп-Лазич, П. 1983. Каталог средњовековног оружја и опреме у Историјском музеју Србије, *Зборник Историјског музеја Србије* 20, 161–168.
- Simina, N.M. Anghel, G. 1998. Capete de buzdugan din secolele XI – XIV din colectia Muzeului Național al Unirii Alba Iulia, *Arheologia Medievală*, II, 161–171.
- Цамблук, Г. 1936. Живот краља Стефана Дечанског, у: *Старе српске биографије XV и XVII века*, Београд.
- Шкриванић, Г. 1957. *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд.

Mirko Vranić
Čačak

MEDIEVAL BRONZE MACE HEADS FROM THE SVRLJIG TERRITORY

This paper will present striking weapons discovered on the territory of Svrljig municipality. Those are two bronze mace heads which are chance finds. On Beloinjske tepsije site, located on Svrljig mountains, one casted example was found. On this piece, outer side has four larger pyramidal protrusions, as well as eight smaller triangular protrusions. The edge of the piece has a shoulder that enabled better fixing. Height of mace head is 3.5 cm, width of the base 2.5 cm, while the width of the protrusions is 5.5 cm. Second piece, almost identical, comes from Svrljig grad site. Total length of this example is 3 cm, diameter of bigger shaft is 2.7 cm, and 2.2 cm for the diameter of smaller shaft. Due to nonexistent archaeological context of these artifacts, the interpretation will primarily be based on typological analysis in order to find proper analogies on the territory of our country and surrounding areas, and determine the period of their use. This type of mace heads can be classified into type IV, based on typology by Kirpičnikov and Kovacs.

Similar examples of mace heads, but primarily made out of iron can be found in museums throughout Serbia. Mentioned maces are dated in a very wide range, i.e. period from the 12th to 15th century AD.